

Muxtar Kazımoğlu-İmanov
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.072

XALQ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ YALANÇI QƏHRƏMAN ARXETİPİ

Açar sözlər: Əkizlər mifi, mərasim, inanc sistemi, folklor, mənfə yalançı qəhrəman, müsbət yalançı qəhrəman, yalançı qəhrəmanın magik funksiyası.

Keywords: mythologeme of twins, narrative motif, ritual culture, belief systems, oral tradition, folklore, false hero archetype, comic false hero, protective ritual functions

Ключевые слова: миф о близнецах, ритуал, система верований, устная традиция, фольклор, отрицательный ложный герой, положительный ложный герой, магическая функция архетипа.

Giriş. Folklor anlayışı altında daha çox xalq ədəbiyyatının başa düşülməsi və folklorşünaslığın da ən çox xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı janrlarını araşdırmağa istiqamətləndirilməsi sovet dövrünün yanlış tendensiyalarından biridir. Bu yanlışlığı aradan qaldırmaq üçün, ilk növbədə, folklorşünaslığı bu elm sahəsinə son dərəcədə yaxın olan etnoqrafiya və sənətsünaslığın imkanları ilə təmin etmək lazım gəlir. Sənətsünaslığın araşdırma imkanları folklorun mahiyyətindəki musiqi amilini, etnoqrafiyanın araşdırma imkanları isə folklorun adət-ənənələrlə bağlılığını ardıcıl tədqiqat predmetinə çevirməyə əsaslı zəmin yaradır. Xalq mədəniyyətində yalançı qəhrəman arxetipini qənaətbəxş şəkildə araşdırmaq folklorun musiqi və adət-ənənələrlə qırılmaz bağlılığını nəzərə almaqla mümkün olur.

Mövzunun aktuallığı. Yalançı qəhrəman arxetipi elə bir mövzudur ki, onun araşdırılması multidissiplinar yanaşma tələb edir. Yəni sənətsünaslıq və etnoqrafiya konteksti bu problemin elmi həlli üçün tam kifayət etmir və tədqiqatçı çağdaş psixologiya elminin, xüsusən də K.Q.Yunqun arxetiplər nəzəriyyəsinin imkanlarından istifadə etmək zərurəti qarşısında qalır. Multidissiplinar yanaşma yalançı qəhrəman kimi az işlənmiş bir mövzunun əsas parametrlərini müəyyənləşdirməyə yaxından kömək edir. Bir tərəfdən mövzunun indiyəcən hərtərəfli öyrənilməməsi, digər tərəfdən isə araşdırmada müxtəlif elm sahələrinə aid yanaşmaların ortaq məxrəcə gətirilməsi məqalənin aktuallığını şərtləndirən əsas amillər kimi ortaya çıxır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalə Azərbaycan folklorşünaslığında yalançı qəhrəman arxetipinə həsr olunmuş ilk məqalədir. İlk dəfə olaraq bu məqalədə yalançı qəhrəman arxetipinin əsas xüsusiyyətləri üzə çıxarılır; mifoloji kökləri araşdırılır; xalq mərasimlərindəki və folklorun ayrı-ayrı janrlarındakı ifadə formaları sistemli təhlil predmetinə çevrilir. Musiqi ilə müşayiət olunan yazqabağı mərasimlərin nağıl və dastanlardakı obraz və motivlərlə vəhdətdə götürülməsi məqalədə yeniliyi şərtləndirən əsas cəhətlərdəndir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən əsas müddəalar folklorşünaslar, sənətsünaslar, etnoqraflar və psixoloqlar üçün maraq kəsb edə bi-

lər. Həmin mütəxəssislər həm tədris prosesində, həm də yeni elmi əsərlərin yazılmasında bu məqalədən istifadə edə bilirlər.

K.Q.Yunqun arxetip təliminə əsaslanıb deyə bilərik ki, yalançı qəhrəman (əlamətləri mahiyyətinə uyğun gəlməyən qəhrəman) ən ilkin, ən arxaik obrazlardan biridir. Mifdə özünəməxsus sistemi olan bu obrazı folklor üçün təsadüfi obraz saymaq doğru yanaşma deyil. Belə bir yanaşmaya V.Y. Propp kimi tanınmış folklorşünasın sehrli nağıllarından bəhs edən araşdırmalarında rast gəlikəsə, demək, bəri başdan “təsadüfilik” məsələsinə aydınlıq gətirmək zərurəti yaranır. V.Y. Propp belə hesab edir ki, yalançı qəhrəman nə tarixi gerçəklikdən, nə mərasimlər, inanclar sistemindən, nə də miflərdən doğulub. Görkəmli folklorşünasın fikrincə, bu obrazı biz sırf nağıl obrazı, nağlın öz bətnindən doğulan obraz saymalıyıq [1, s.65]. V.Y. Proppun sadaladığı mərasim, inanc, mif və folklor kimi qaynaqlar sırasında söhbətə, ilk növbədə, mifdən başlamaq daha münasibdir. Çünki mifdən, arxaik mifoloji düşüncədən mərasim və folklora xətlərin uzandığı, yolların getdiyi şəksiz-şübhəsizdir. Mərasim və folklorda yalançı qəhrəman arxetipinə ən çox qida verən mif isə əkizlər mifidir.

Dünyanın müxtəlif xalqlarında əkiz qardaşlar, həmçinin əkiz bacılar haqqındakı mifoloji süjetləri məzmununa görə iki əsas qrupa ayıra bilərik: 1) əkizlərin bir-birinə yaxın olmasından bəhs edən süjetlər; 2) əkizlərin bir-birindən uzaq olub düşmən mövqelərdə dayanmasından bəhs edən süjetlər. Birinci qrupa aid süjetlərə yunan və hind miflərindən daha səciyyəvi misallar çəkmək mümkündür. Yunan mifində Kastor və Polluks adlı əkiz qardaşlarla tanış oluruq. Sparta kraliçası Leda-dan doğulan bu qardaşların biri (Polluks) ölümsüz, o biri (Kastor) isə ölümlü qəhrəmandır – Polluksun atası Zevs, Kastorun atası isə Tindareus adlı bir kraldır. Birinin ölümsüz, digərinin ölümlü olmasına baxmayaraq, qardaşları birləşdirən başlıca cəhət onların cəsurluğu və fədakarlığıdır. Bu fədakarlıq Kastorun öldürülməsi əhvalatında daha qabarıq şəkildə ortaya çıxır. Məşhur Arqonavtlar səfərində iştirak edən əkizlərin İd və Lünk adlı iki qardaşla davası düşür və Kastor bu davada öldürülür. Polluks bu ölümlə heç cür barışmaq istəmir. O, atası Zevsə yalvarır ki, Kastora da ölümsüzlük versin. Bu yalvarış müqabilində Zevs hər iki qardaşı göyə qaldırır və onları Əkizlər bürcünə çevirir.

Hind mifindəki Nasatya və Dasra əkiz qardaşları şəfavericilik, gözəllik, əxlaqi təmizlik və sədaqət simvolları kimi eyni funksiyaları daşıyırlar – at arabasında səma boyunca gəzib insanlara kömək edir, xəstələrə şəfa verirlər. Bu əkiz qardaşlar sübh anlayışı ilə bağlı olmaqla həm də qaranlıqdan işığa keçidi təmsil edirlər.

Əkiz qardaşların əks mövqelərdə durub bir-birinə düşmən kəsilməsi Misir və türk mifologiyasında özünü qabarıq şəkildə göstərir. Misir mifologiyasında əkiz qardaşlardan Osiris həyatvericilik, əmin-amanlıq, məhsuldarlıq və qanun tanrısı; Set isə xaos və şər tanrısıdır. Set hiylə ilə Osirisi bir sandığa salıb boğur və onun cəsədini Nil çayına atır. Osirisin bacısı (həm də həyat yoldaşı) İsis cəsədi sudan çıxarıb gizlədir. Set cəsədi yenidən ələ keçirib on dörd hissəyə bölür və bədənin hissələrini Misirin müxtəlif yerlərinə atır. İsis əkiz bacısı Neftida ilə birlikdə bədənin hissələrini toplayır, seyr oxuyub bədəni bərpa edir və Osirisi yenidən həyata qaytarır. İsisin ən böyük möcüzəsi bu olur ki, müvəqqəti dirilən Osirisdən hamilə qalır və ondan Horus adlı bir oğlu dünyaya gəlir. İsis tanrıların köməyi ilə

Horusu şər tanrısı Setdən qoruya bilir. Nil çayının bataqlıqlarında böyüyüb boya-başa çatan Horus Setə qarşı mübarizə aparmağa başlayır.

Əkiz qardaşlar arasındakı bu cür qarşıdurma Ülgen və Erlik haqqındakı türk mifi üçün də səciyyəvidir. Ülgen göylərin, Erlik isə yeraltı dünyanın təmsilçisidir. Işıq, bolluq, həyatvericilik və müdriklik Ülgenin; qaranlıq, xəstəlik, ölüm Erlikin simvollarıdır. Ülgen göylərdə Tanrıya daha yaxındır; Erlik isə yeraltı dünyada Tanrıdan xeyli uzaqdır və Tanrıya qarşıdır. Erlikin Tanrıya qarşı çıxmasının kökündə insanın yaranması ilə bağlı bir əhvalat dayanır: Tanrı bir gün Ülgenə insan yaratmağı buyurur. Ülgen suyun dibindən torpaq çıxarmaqda Erlikdən kömək istəyir. Erlik suyun dibindən torpaq çıxarsa da, onu ağzında gizlədir. Bundan qəzəblənən Tanrı Erliki yeraltı dünyaya göndərir. Beləliklə, Ülgen və Erlik arasında xeyir-şər, işıq və qaranlıq mübarizəsi başlayır.

Başqa misallara müraciət etmədən gətirdiyimiz bu nümunələr əsasında əkizlər mifinin ümumi mahiyyəti barədə fikir söyləyə bilərik. Əsas fikir ondan ibarətdir ki, həm birinci, həm də ikinci qrupa aid süjetlərdə əkizliyi təmsil edən tərəflərin bir-birini tamamlaması aparıcı xətt, əsas ideyadır. Bu tamamlama yunan və hind nümunəsində iki müsbətin bir-birini tamamlamasıdırsa, Misir və türk nümunəsində bir müsbət, bir mənfinin bir-birini tamamlamasıdır. Xeyir təmsilçisi Osirisə qarşı çıxan Seti, işıq təmsilçisi Ülgenlə daim çarpışmada olan Erliki müsbət tərəf adlandırmaq çətindir. Amma unutmamaq olmur ki, bu cür xtonik obrazları mütləq mənada mənfi tərəf adlandırmaq da düzgün deyil. Set və Erlik kimi obrazlarda mənfilik o halda mütləq mənfilik mahiyyəti daşıyardı ki, onlar nizam-intizamın, ümumi ahəngin bərqərar olmasında rol oynamayırdılar. Xaosdan kosmosa keçid xeyir-şər qarşıdurması və əksliklərin vəhdəti sayəsində baş tutursa, demək, biz xeyirdə şər, qaranlıqda işıq ünsürünün mövcudluğundan danışmalı oluruq. Mütləq mənada mənfilikdən uzaq olmaq öz başlanğıcını mifdən götürür və mərasimlərdə, folklorun arxaik qatlarında özünəməxsus şəkildə üzə çıxır. Əkizlər mifində şəri, xaosu, qaranlığı təmsil edən tərəflərin mütləq mənalı mənfilikdən uzaq olması “Yalançı qəhrəman kimdir?” sualına doğru-düzgün cavab verməkdə mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Yalançı qəhrəman, adından göründüyü kimi, əsl qəhrəmanın əks tərəfidir və onun fəaliyyəti, əsasən, hiylə və uydurma üstündə qurulur. Yuxarıda gözdən keçirdiyimiz iki mif qrupundan ikincisi (yəni əkizlərin bir-birindən uzaq olub düşmən mövqedə durmasından bəhs edən süjetlər) yalançı qəhrəman üçün daha əlverişli zəmin yaradır. Misir mifindəki Set və türk mifindəki Erlik obrazlarında yalançı qəhrəmana məxsus əlamətlər görmək çətin deyil. Qardaşı Osirisi öldürüb özünü hökmdar elan edən Set həqiqi hökmdarlıq və həqiqi bəhadrılıqdan uzaq olduğuna görə yalançı qəhrəman mövqeyində dayanır. Oxşar vəziyyət Erlikin fəaliyyətində də ortaya çıxır. Özünü xeyirxah kimi qələmə verən və başlanğıcda Ülgenə köməklik göstərən Erlik əslində xeyirxahlıqdan uzaqdır, şərə qulluq yolunu tutur və yalançı qəhrəman funksiyası daşıyır.

Yalançı qəhrəman hansı ehtiyacdən doğulur və mifdə bu obrazın kifayət qədər geniş yer tutmasının səbəbi nədir? Əslində bu suala biz bir az əvvəl xeyir və şərin birlikdə nizam-intizam və tarazlıq yaratmasından danışarkən müəyyən qədər cavab vermişik. Fikrimizi davam etdirib onu da xüsusi xatırlatmağı vacib bilir ki, yalançı qəhrəman mifdə həm də həqiqi qəhrəmana magik güc-qüvvət vermək

üçündür. Bəli, yalançı qəhrəman son nəticədə həqiqi qəhrəmanın yenidən dirçəlib yenilməz bir güclə meydana atılmasına səbəb olur. Osirisin ölüb-dirilməsi və Horus adlı oğlunun mübarizəyə qoşulması; həmçinin Ülgenin Tanrıya daha çox yaxınlaşması məhz yalançı qəhrəmanın – Erlikin atdığı bədxah addımlardan sonra baş verir.

Nağıl və dastanlarda əkizlər mifinin izlərini yaşadan tərəflər bir çox hallarda əkiz yox, “adi” qardaşlardan, həmçinin yaxın yoldaş, dost və silahdaşlardan ibarət olur. Məşhur “Məlikməmməd” nağılında əkiz olmayan üç qardaş, “Bamsı Beyrək” boyunda isə qohumluq əlaqəsindən uzaq iki silahdaş (Beyrək və Yalançı oğlu Yalancıq) qeyd etdiyimiz məsələ baxımından səciyyəvi nümunələr sayıla bilər. Nümunələr üçün ortaqlıq cəhət başqasının qismətinə və tutduğu yerə sahib çıxmaq, bu niyyətlə hiyləyə əl atmaqdır.

Əkizlər mifindən gələn düşüncə tərzini mərasim və inanclar sistemində də müşahidə etmək çətin deyil. Yalançı qəhrəman baxımından yanaşdıqda mərasimlər içərisində dünyaca daha çox məşhur olanı yalançı hökmdar mərasimidir. Bu mərasimin də başlıca məğzi yalançı hökmdar oyunu qurmaqla həqiqi hökmdarın güc-qüvvətini artırmaqdır. Belə oyun-mərasimlərdən birinin qədim Babilistanda keçirilməsi barədə ingilis etnoloqu C.C.Frezer məlumat verir. C.C.Frezerin qeydlərindən məlum olur ki, qədim Babilistanda ildə bir dəfə keçirilən yalançı hökmdar mərasimində ağalar və nöqərlər öz yerlərini dəyişirmişlər – nöqərlər buyruq verir, ağalar isə verilmiş buyruqları yerinə yetirmişlər. Ölümə məhkum edilmiş bir caniyə hökmdarın libası geydirilir və o, hökmdar taxtında əyləşdirilmiş. Ona ixtiyar verilmiş ki, hökmdarın yediklərindən yesin, içdiklərindən içsin, hökmdarın cariyələri ilə eys-işrətdə olsun. Mərasim başa çatdı kimi yalançı hökmdar taxtdan salınır, təmtəraqlı libas əynindən çıxarılır və o öldürülmüş [2, s.317]. C.C.Frezer yalançı hökmdar mərasimlərindən danışarkən 1591-ci ildə baş vermiş Şah Abbas – Yusif Sərrac əhvalatını da xatırladır. Bu həmin əhvalatdır ki, ulduzların toqquşmasından şaha – həqiqi hökmdara gələcək bəlanı sovuşdurmaq məqsədilə Yusif Sərracı – saraya düşmən kəsilən bir adamı müvəqqəti olaraq taxtda əyləşdirirlər. Saray əyanlarının inamına görə, Yusif Sərrac öldürülməklə bədxah fəvqəlbii qüvvələr aldadılmış olur və həqiqi hökmdar xəta-bələdan yaxa qurtarır.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində, xüsusən də Naxçıvan və Qarabağda Novruz vaxtı keçirilən “Xan bəzəmə” oyunu da yalançı hökmdar mərasimlərinə bir nümunədir. Bu oyunda məzəli oyunlar müqabilində gülməyini saxlaya bilməyən yalançı xanın cəzalandırılması (məsələn, suya basılması) özündə mifoloji düşüncədən gələn inancı yaşadır. Bu inanc, təbii ki, həqiqi xana qol-qanad, güc-qüvvət verməklə bağlıdır.

Mərasimlərdə yalançı qəhrəman arxetipinin nə qədər geniş yer tutduğunu bəzi bölgələrimizdə, xüsusən də Gəncəbasarda Novruz qabağı dörd çərşənbədən əvvəl ayrıca yalançı çərşənbənin bayram edilməsindən də görmək mümkündür. Yalançı çərşənbə mifoloji semantikasına görə bədxah fəvqəlbii qüvvələri aldatmaq inancı ilə bağlıdır. Məlumdur ki, bu inanc həyat və məişətimizdə tez-tez qarşılaşdığımız bir inandır. Ailədə bir neçə qızdan sonra doğulmuş oğlan uşağına qız paltarları geyindirilsə və yaxud o öz adı ilə yox, başqa bir adla çağırılsa, demək, bu vəziyyətlərdə bədxah fəvqəlbii qüvvələri aldatmaq niyyəti güdülür.

Söhbəti yenidən yazla bağlı mərasimlərə qaytarsaq, qeyd edə bilərik ki, belə mərasimlərdən biri yalançı Tanrı mərasimidir. C.C.Frezer yalançı Tanrı mərasimini İtaliyada qeyd alır: italyanlar Maslenitsa günü Meşələr Tanrısının müqəvvəsini düzəldib şəhərin mərkəzi meydanına gətirirlər və orada müqəvvaya od vurub yandırirlər. Bu mərasimdə yalançı Tanrının yaradılmasında başlıca məqsəd bağlara və meşəliklərə magik güc-qüvvət verib, yaşıllığa, bar-bəhərə nail olmaqdır [2, 839-840]. Bu cür magik güc-qüvvət vermə funksiyasını bizim “Qodu-qodu” mərasiminə də aid edə bilərik. Həmin mərasimdə bəzədilib qapı-qapı gəzdirilən gəlin-cik yalançı Günəşdir, Günəş ilahəsinin simvoludur. Mərasimin sonunda gəlinciyyəni sındırılması həqiqi Günəşi hərəkətə gətirmək, onun çıxmasına nail olmaq üçündür. Günəş və hökmdarla bağlı bu cür mərasimlərin keçirilməsi təbiətdə və cəmiyyətdə harmoniya yaratmağa xidmət edir. Təbiətdə harmoniya yaratmağın başlıca şərtini qədim insan Günəşə güc-qüvvət verməkdə, cəmiyyətdə harmoniya yaratmağın başlıca şərtini Günəşin təmsilçisi olan hökmdara güc-qüvvət verməkdə görür. Qeyd edək ki, Novruz bayramında tonqal qalanmasının mifoloji mənələrindən biri də imitasiya vasitəsilə Günəşin işıq və istilik vermə gücünü artırmaqdır. Bəs bütün bu nümunələrin yalançı çərşənbə anlayışı ilə bir mifoloji bağlılığı yoxdurmu? Əlbəttə, var. İş burasındadır ki, həqiqi mərasim və yalançı mərasim anlayışları da mifoloji düşüncə üçün səciyyəvi anlayışlardır. Məsələn, qədim çağlarda bir-biri ilə son dərəcə mehriban münasibətdə olan iki tayfa bayram günlərində yalançı döyüş ritualı keçirirlər ki, şər qüvvələri aldatmış olsunlar və onların mehriban münasibəti pozulmasın. Və yaxud dünya xalqlarında dini mərasimlərin komik variantını nümayiş etdirmək adəti var. Din xadimlərinin iştirakı ilə keçirilən həmin oyun-parodiyalarda başlıca məqsəd həqiqi mərasimi şərdən qorumaqdır. Bu kimi nümunələrlə müqayisə bizdə yalançı çərşənbələrin də həqiqi çərşənbələri, bütövlükdə isə Novruz bayramını bədxah fəvqəltəbii qüvvələrdən qorumasına, daha doğrusu, belə bir mifoloji funksiya daşmasına əminlik yaradır.

Mərasimlərdəki yalançı qəhrəman – həqiqi qəhrəman paralelində mənfinin müsbətlə qarşılaşması xəttinin müəyyən əlamətləri var. Bu əlamətlər yalançı hökmdar mərasimlərində daha çox hiss olunur. Babil mərasimlərində müvəqqəti olaraq taxtda əyləşdirilən adamın canilər arasından seçilməsi, Şah Abbasla bağlı mərasimdə “lənətlənmiş” şəxs – Yusif Sərracın hakimiyyətə gətirilməsi məhz mənfi yalançı qəhrəman xəttindən xəbər verir. Amma bu fikri İtalyadakı yalançı Tanrı mərasiminə, Azərbaycanlıdakı “Xan bəzəmə”, “Qodu-qodu”, “Yalançı çərşənbə” mərasimlərinə aid etmək çətindir. Əvvəla, bu mərasimlər heç də canilərin baş rolda çıxış etməsilə keçirilmir. İkinci isə bu mərasimlər başdan-başa gülüş, şadlıq, sevinc üstündə qurulur. Folklor mətninin (əlbəttə, mərasimlər də mətnidir) gülüş üstündə qurulması məzmunu əsaslı şəkildə dəyişdirir. Başlıca dəyişiklik müsbət-mənfi, yaxşı-pis, xeyir-şər qütblərinin bir-birinə qaynayıb-qarışmasında özünü göstərir. Komik məzmunlu mərasimlərə əsaslanıb nağıl və dastanlardakı yalançı qəhrəmanlara nəzər saldıqda bambaşqa bir mənzərə ilə qarşılaşırıq. Məlum olur ki, nağıl və dastanlardakı yalançı qəhrəmanların bir qismi məhz komik yönüdür və həyatvericilik simvollarıdır. “Bamsı Beyrək” boyundakı Qısırca Yengə və Boğazca Fatma belə obrazlardır. Onlar həmin boyda yalançı adaxlı rolunda çıxış edir və həqiqi adaxlı olan Banıçiçəklə paralellik yaradırlar. Başlıca funksiyaları Banıçiçəyə magik güc vermək olan Qısırca Yengə və Boğazca Fatma

gülüş kultunun daşıyıcılarıdır və onları mənfi obraz adlandırmaq heç cür özünü doğrultmur.

Komik məzmunlu yalançı qəhrəmanın mətn daxilində həqiqi qəhrəmanla paralel, yan-yanaşı təqdim edilməsi vacibdirmi? Əlbəttə, yox. Mərasimlərdə yalançı Tanrı yanında həqiqi Tanrı, yalançı Günəş (Qodu) yanında həqiqi Günəş obrazlarının görünməməsindən də belli olur ki, qeyd etdiyimiz paralellik birbaşa və dolayı şəkildə təqdim edilə bilər. Birbaşa paralellik hər iki tərəfin – yalançı və həqiqi qəhrəmanların süjetdə iştirak etməsidirsə, dolayı paralellik ikinci tərəfin – həqiqi qəhrəmanın arxa planda nəzərə alınmasıdır. Dolayı paralelliğin səciyyəvi nümunələrinə tənbel və qorxaq adamlardan bəhs edən folklor süjetlərində rast gəlirik.

Tənbel və qorxaq adamlardan bəhs edən nağıl qəhrəmanları barədə iki fikir irəli sürmək mümkündür: 1) tənbellik və qorxaqlıq bir maskadır, personajlar öz qorxaqlığını bu maska arxasında gizlədirlər; 2) tənbel və qorxaq adamların “şücaəti” maska arxasında gizlənmiş qorxaqlığın üzə çıxması yox, yalançı pəhləvanlıqdır, həqiqi pəhləvanın məsxərəsini çıxarmaqdır. Birinci fikir tənbel və qorxaq personajlarda inisiyasiya mərasiminin izlərini axtarmaq təşəbbüsündən doğur. Belə hesab edilir ki, tənbellik və qorxaqlıq personajda “müvəqqəti ölüm” mərhələsidir, bu mərhələni keçəndən sonra personaj yeni mahiyyətdə ortaya çıxır. Belə bir mülahizənin irəli sürülməsinə əsas verən tutarlı faktlardan biri “Ustacan Əhməd” nağılındakı tabut epizodudur. Bu epizodda Ustacan Əhməd padşahın hüzuruna tabut içində gətirilir. “Dirilib” tabutdan çıxandan sonra Ustacan Əhməd, yəni tənbellər tənbeli kimi tanınmış adam hamını heyretə salan “igidlik”lər göstərir [6, s.127-128]. Komik məzmun daşıyan tabut əhvalatı “müvəqqəti ölüm” mərhələsi keçib yeni güc-qüvvət qazanmaq inamı ilə bağlı ola bilər. Amma bir məsələ qaranlıq qalır və o məsələnin aydınlaşdırılması zərurəti yaranır: Tənbellik və qorxaqlıq kimi “müvəqqəti ölüm” mərhələsindən keçəndən sonra yeni mahiyyət qazanan nağıl qəhrəmanı (əgər o, həqiqətən, yeni mahiyyət qazanırsa) nəyə görə son nəticədə tənbellik və qorxaqlıqdan uzaqlaşa bilmir və ümidini yalnız təsadüflərə bağlamalı olur? Əgər nağılın sonunacan biz baş qəhrəmanı pəhləvanlıqda aciz və naşı adam kimi görürüksə, onda hansı dəyişmədən, yeni mahiyyət qazanmadan danışmaq olar? Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qorxaq nağıl qəhrəmanının qorxaq olaraq qalmasını türkiyəli araşdırıcı E.Aslan da: “qorxaqlıq masalın sonuna qədər yoğunlaşaraq davam edir”, – şəkildə təsdiq edir [7, s.41].

Tənbel və qorxaq adamlardan bəhs edən nağıllarda ölüb-dirilmə inancının ünvanı doğru-düzgün tapılmalıdır. Biz bu fikirdəyik ki, bu ünvan tənbel və qorxaq nağıl qəhrəmanı yox, arxa planda dayanan hökmdar obrazıdır. Uydurma hökmdar mərasimlərində olduğu kimi, tənbel və qorxaq adamlarla bağlı nağıllarda da “müvəqqəti ölüm” sonradan dirilməsi nəzərdə tutulan məhz hökmdardır. Tənbel və qorxaq nağıl qəhrəmanının funksiyası məzəli hərəkətləri ilə hökmdarın yenidən dirilməsinə zəmin yaratmaqdır. Bir çox nağıllarda və lətifələrdə hökmdarın yanında Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə və Kəlniyyət kimi komik fiqurların olduğunu görürük. Bu komik fiqurlar daha çox aqilliyin məsxərəsini çıxarır və aqil hökmdarlığa bu yolla magik təsir göstərmiş olurlar. Tənbel və qorxaq nağıl qəhrəmanlarında isə əsas hədəf padşahın aqilliyi yox, bahadırlığıdır.

Qorxaq nağıl qəhrəmanları ilə bağlı əhvalatların lətifələri xatırlatması təbii-dir. Əsas funksiyası gülüb-güldürməkdən ibarət olduğuna görə tənbel və qorxaq

nağıl qəhrəmanlarının Molla Nəsrəddin, Kəlniyyət kimi komik fiqurlar cərgəsinə qoşulmasında təəccüblü bir şey yoxdur. Oyunbazlıq əlamətinə görə bir sırada dayanan bu obrazlarda əsas fərq oyunbazlığın mövzusunda, nəyin məsxərəyə qoyulmasındadır. Mövzusunun asılı olmayaraq hökmdarla zarafat hökmdarı ifşa etmək, onu öldürücü gülüş hədəfinə çevirmək mahiyyəti daşıyır. Tənbəl və qorxaq nağıl qəhrəmanının pəhləvanlığı və sərkərdəliyində olsa-olsa padşahın avam yerinə qoyulmağı var. Yəni nağıl qəhrəmanı özünün “qeyri-adi şücaəti”nə hökmdarı inandıra bilir. Bu inandırma isə nağıl qəhrəmanının kələkbazlığından daha çox hadisələrin təsadüfi gedişatı sayəsində baş verir. Nəticədə biz pəhləvanlığın, sərkərdəliyin özü ilə yox, onun imitasiyası, parodiyası ilə tanış oluruq. Bu, mifoloji parodiya tipidir və komik yönlü yalançı qəhrəmanlığın başqa nümunələrində də öz əksini tapır.

Nəticə. Yalançı qəhrəman – zahiri əlamətləri əsl mahiyyətinə uyğun gəlməyən qəhrəmandır. Yalançı qəhrəman arxetipi kök etibarilə əkizlər mifi ilə bağlıdır. Folklorda bu obraz transformasiyaya uğrayır və bir çox hallarda əkiz qardaşları yox, adi qardaşları, baş qəhrəmanla onun yaxın yoldaş və silahdaşlarını əhatə edir. Mənfi yalançı qəhrəmanın əsas xüsusiyyəti baş qəhrəmanın qismətinə sahib çıxmaq və onun tutduğu mövqeni tutmaqdır. “Məlikməmməd” nağılındakı böyük və ortancıl qardaşlar, “Bamsı Beyrək” boyundakı Yalançı oğlu Yalancıq mənfi yalançı qəhrəman nümunələridir.

Yalançı qəhrəman arxetipi yazqabağı mərasimlərdə Tanrı və yalançı Tanrı, hökmdar və yalançı hökmdar, çərşənbə və yalançı çərşənbə şəkillərində özünü göstərir.

Mərasimlərdəki nümunələrindən də aydın olur ki, yalançı qəhrəman komik məzmun daşıya bilər. “Ciddi” yönlü yalançı qəhrəmandan fərqli olaraq, komik yönlü yalançı qəhrəmanı mənfi obraz saymaq çətindir. Tənbəl və qorxaq nağıl qəhrəmanları; “Bamsı Beyrək” boyundakı Boğazca Fatma və Qısırca Yengə obrazları komik yalançı qəhrəmanlardır.

“Ciddi” və komik yalançı qəhrəmanları birləşdirən əsas cəhət baş qəhrəmana magik təsir göstərmək, onun güc-qüvvətini artırmaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград, Изд-во Ленинградского Ун-та, 1986.
2. Фрезер Д.Д. Золотая ветвь. Москва, Изд-во Политической Лит-ры, 1980.
3. Тэрнэр В. Символ и ритуал. Москва, Наука, 1983.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası, XII cild, Zəngəzur folkloru. Toplayanlar N.Nəbioğlu, M.Kazımoğlu, Ə.Əsgər. Tərtib edənlər Ə.Əsgər, M.Kazımoğlu. Bakı, Səda, 2005.
5. Allah yıxan evi qızlar tikər. Nağıllar. Toplayıb tərtib edənlər O.Əliyev, R.Xəlilov. Bakı, Yazıçı, 1994.
6. Azərbaycan nağılları, 5 cildə, 5-ci cild. Tərtib edən Ə.Axundov. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1964.
7. Aslan E. Masal araştırmaları və Korkak Ali masalı üzərində bir inceleme // Milli folklor dergisi, 2001, № 52, s.33-45.
8. Azərbaycan nağılları, 5 cildə, 1-ci cild. Tərtib edən Ə.Axundov. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, Bakı 1961.

Muxtar Kazımoglu-İmanov

Summary

THE FALSE HERO ARCHETYPE IN TRADITIONAL FOLK CULTURE

In traditional folk culture, the archetype of the *false hero* – a character whose outward traits and attributes do not correspond to his true essence – can be traced back to the mythologeme of the twins. In this mythic framework, the twin who embodies chaos, evil, and darkness (for example, Set in ancient Egyptian mythology or Erlik in Turkic mythology) incorporates key features of the false hero and serves as an archaic prototype for subsequent folkloric development.

Within oral and narrative traditions, this archetype undergoes significant transformation, moving from its mythological context into stories centered on ordinary brothers, close companions, and associates of the central protagonist. A defining feature of the false hero is his attempt to appropriate the destiny or social position of a brother or comrade. Notable examples of this figure include the elder and middle brothers in the Azerbaijani fairy tale Melikmammad and “False Son of the False One” from the Bamsı Beyrek cycle of the Book of Dede Korkut.

The false hero archetype is also evident in ritual culture, particularly in the representation of a fictitious deity, a pretender ruler, and ceremonial practices surrounding “false Charshenba” (pre-Nowruz Wednesdays). In these rituals, the fictitious deity replaces the true God, the false ruler symbolizes the legitimate sovereign, and the false Charshenba performs a protective function, safeguarding “authentic” festive days from supernatural malevolent forces.

Comic iterations of the false hero occupy a distinct place in oral tradition, with characteristic traits also reflected in ritual culture. Unlike their “serious” counterparts, comic false heroes are not perceived exclusively as negative figures. Examples include the lazy and cowardly protagonists of various folktales, as well as the characters Kisirja Yenge and Bogazja Fatma in the Bamsı Beyrek narrative.

According to mythological worldviews, the false hero possesses a magical capacity to enhance the strength and prowess of the true hero. This function represents a shared characteristic that unites both the “negative” and “positive” manifestations of the archetype.

Мухтар Казымоглу-Иманов

Резюме

**АРХЕТИП ЛОЖНОГО ГЕРОЯ В ТРАДИЦИОННОЙ
НАРОДНОЙ КУЛЬТУРЕ**

В традиционной народной культуре архетип ложного героя (персонаж, чьи черты и атрибуты не соответствуют его подлинной сущности) генетически восходит к мифологеме о близнецах. В мифе брат-близнец, олицетворяющий хаос, зло и тьму (например, Сет в древнеегипетской мифологии или Эрлик в тюркской), аккумулирует черты ложного героя и превращается в архаический источник для последующего фольклорного развития.

В фольклорной традиции данный архетип претерпевает трансформацию, смещаясь из мифологического контекста близнецов в сферу взаимоотношений обычных братьев, ближайших соратников и спутников главного героя. Характерной чертой ложного героя становится стремление присвоить судьбу или социальный статус брата либо товарища. Яркими примерами подобного образа выступают

старший и средний братья в сказке «Меликмамед», а также персонаж Яланчы оглы Яланджык (Ложный сын Ложного) из дастана «Бамсы Бейрек».

Архетип ложного героя проявляется также в ритуальной культуре, в частности, в образах вымышленного божества, мнимого правителя и в обрядах, связанных с «ложными» Чершембе (предпраздничными средами). В подобных обрядах мнимое божество замещает истинного Бога, ложный правитель символизирует настоящего правителя, а ложная Чершембе выполняет охранительную функцию, защищая «настоящие» праздники от сверхъестественных злых сил.

Особое место в устной традиции играют комические ложные герои, характерные черты которых прослеживаются в обрядовой культуре. В отличие от «серьёзных» персонажей данного типа, они не воспринимаются как отрицательные герои. Примерами таковых, являются ленивые и трусливые персонажи народных сказок, а также образы Кысырджа Йенге и Богазджа Фатмы в дастане «Бамсы Бейрек».

Согласно мифологическому мировоззрению, ложный герой обладает магической способностью усиливать силу и могущество истинного героя, что является объединяющей чертой как «отрицательных», так и «положительных» представителей данного архетипа.